

Boeken in boedelinventarissen

In *Dokumentaal. Informatie- en communicatiebulletin voor neerlandici* 18 nr. 1 (maart 1989) heeft mevrouw M. van Dijk op ons verzoek alsnog een samenvatting gepubliceerd van haar bijdrage aan het themanummer over boedelinventarissen van *Volkskundig bulletin* (juli 1983). Wij vonden het op onze weg liggen, te bevorderen dat ook het bijbehorende materiaal beschikbaar zou komen; wij hebben ons daarbij wel moeten beperken tot de (omvangrijke) rubriek 'Letteren'.

De lijst is onderverdeeld in de rubrieken: algemene werken en tijdschriften, verzamelwerken; Nederlandse en buitenlandse taalkunde; Nederlandse letterkunde; buitenlandse literatuur, al dan niet vertaald. Omvang van de lijst: 20 compres getypte pagina's A4, een kleine duizend vermeldingen.

U kunt de lijst bestellen bij de administratie van *Dokumentaal* (Pieter de Hooghlaan 67, 1213 BS Hilversum), het eenvoudigst door voor lijst plus portokosten f4,50 over te maken op postgiro 2612579 t.n.v. Dokumentaal te Hilversum, of Bfr 85 op postrekening 000.0425695.59 t.n.v. W.A. Hendriks te Hilversum. U zult het billijken dat bestellingen worden uitgevoerd alleen na ontvangst van uw betaling. – Redactie *Dokumentaal*

Internationale studiedag 'Ritual Spaces', Delft 19 mei 1989

De sectie Vrouwenstudies van de faculteit Bouwkunde van de TU Delft had in samenwerking met Liane Lefavre een zestal sprekers uitgenodigd rond het brede en vage, maar wat mij betreft ook prikkelende, thema 'ruimtelijke rituelen'. Een goed verzorgd inleidend boekwerkje, dat werd uitgegeven ter gelegenheid van de studiedag, gaat kort in op aanleiding en opzet van de studiedag¹. Het interfereren van sociale en architectonische rituelen vormde de achtergrond van de thema-keuze. Met architectonische rituelen wordt verwezen naar factoren die de uiteindelijke totstandkoming van bouwwerken bepalen, zoals geschreven en ongeschreven regels, ontwerphandelingen, bouwpraktijk en reflectie daarop. In het congresboekje werkt *Heidi de Mare* dit kader vooral via enkele algemene antropologische invalshoeken nader uit, waarbij ook aandacht gevraagd wordt voor de doelstelling om mede vanuit de invalshoek van ruimte en rituelen te komen tot 'een gefundeerde feministische kritiek op de gebouwde omgeving'.

Na een korte inleiding van *L. Lefavre* opende *P. Burke* (Emmanuel College, Cambridge) met een referaat over steden, openbare ruimten en rituelen. Het was een zeer algemeen betoog over de samenhang tussen kerkelijke en wereldlijke rituelen (Corpus Christi-feest, carnaval, processies, patroonsfeesten, inhuldigingen van vorsten etc.) en ontwikkeling van stedelijke ruimten (met name pleinen). In het eerste deel van de lezing stond Italië in de vroeg-moderne periode centraal en werden illustraties in eerste instantie ontleend aan het zo rijkelijk in beeld en tekst gedocumenteerde Venetië (vgl. San Marco-plein). In aansluiting hierop ging Burke in het tweede deel van zijn lezing 'fenomenologisch' en diachroon te werk. De precieze invalshoek bleef evenwel vaag; hij sprak van 'generalizations' en aandacht voor 'similarities' en 'differences'. In kort bestek werden drie hoofdmodellen gepresenteerd. Het katholieke mediterrane model waarin door een 'processiecultuur' de stad met straten, pleinen en gebouwen een passende setting voor rituelen is. Doorslaggevend is hier voor Burke het ritueel en niet vaak genoemde factoren van klimaat

1. I. Bobbink, L. Lefavre, H. de Mare (ed.), *Ruimtelijke rituelen / Ritual spaces* (Delft: Technische Universiteit, 1989).

en geografie. Daarnaast stelde hij het islamitische model dat nagenoeg geen openbare ruimten kent: wanneer ruimten hier voor rituelen gebruikt gaan worden, scheidt men ze af en overdekt ze. Als derde model haalde hij de Japanse situatie aan.

R. Ingersoll (School of architecture, Rice University, Houston) presenteerde een interessante detailstudie. Hij deed verslag van zijn onderzoek in Rome naar het zestiende-eeuwse ritueel waarmee de bevolking van Rome de paus inhaalde (zgn. 'possesso'). Het betreft een ritueel met een lange traditie. De paus ontmoet via een scala van rituelen de bevolking van de stad wanneer hij langs een voorgeschreven route ('via papale') van het Vaticaan naar de Lateraanse basiliek gaat. Kenmerk van deze rituelen is omkering en vernedering. Via (architectuur)historisch onderzoek reconstrueerde Ingersoll deze pausroute die in menig opzicht het karakter had van een 'via anti-papale'. Bovendien ging hij uitgebreid in op de functie van dit ritueel. Twee elementen van deze functionele vraagstelling wil ik noemen: het feit dat de rituelen in belangrijke mate werden bepaald door de voorgegeven ruimte en niet andersom, en het feit dat via dit rituele spel sociale conflicten aan de orde werden gesteld.

C. Boyer (Columbia University, New York) nam de veranderingen van Manhattan na ca. 1850 in stedenbouwkundig opzicht als uitgangspunt voor een interessante schets van wisselwerking van architectuur en de sociaal-economische omstandigheden. De sterk veranderende positie van de vrouw stond daarbij centraal.

T. Reese (The Getty Center for the History of Art and the Humanities, Los Angeles) deed verslag van onderzoek dat hij met groepen studenten verricht in Latijns-Amerika (vanaf de zestiende eeuw) naar wat men religieuze – bedoeld is: rooms-katholieke – topografie ('sacred topography') zou kunnen noemen. Reese is op zoek naar patronen of structuren zowel in de verspreiding van kerken en kloosters in de steden als in de liturgische ruimten zelf. Met name rond de centraal in de steden gelegen 'plaza' blijkt een opvallend regelmatig patroon van religieuze 'spatialization' aanwezig. De basiliek, parochiekerk(en), kerk van Jezuïeten en Franciscanen, kerken waar de belangrijke broederschappen hun thuis vinden, ze vinden alle een nagenoeg vaste plaats rond de 'plaza'. Dit patroon verraadt volgens Reese een 'spatialization of power'. Eenzelfde soort onderzoek voert hij ook uit in de kerkgebouwen zelf. Via arbeidsintensief inventarisonderzoek worden hier de ordening van de uitmontering, en vooral de ontwikkeling daarin, in kaart gebracht. Dit onderzoek is nog in volle gang. In Delft gaf Reese slechts aan welke mogelijkheden dit onderzoek biedt, en hoe na de beschrijvende onderzoeksfase verbanden gelegd moeten worden met contextuele gegevens, zoals opkomst en ontwikkeling van broederschappen, de invloed van kerkelijke ontwikkelingen, de theatrale effecten die werden beoogd, de liturgische context, de prediking, de catechese.

De dag werd afgesloten met een referaat van *W. Frijhoff* (Erasmus Universiteit, Rotterdam) die de wisselwerking van ritueel, ruimte, stichtingslegenden en historische identiteit van een stad als uitgangspunt nam. Hij werkte dit uit via de voorbeelden van Amsterdam, Haarlem en Hasselt. Vooral 'de heilige stede' van Hasselt (O.) gaf Frijhoff gelegenheid om de genoemde interactie uit te werken. Hier werd in een zeer bepaalde context van een zich profilerende katholieke minderheid rond 1900 een verdwenen (bedevaart)ritueel weer verbonden met een eveneens verdwenen ruimtelijke setting. Bovendien blijkt in details van rite en ruimte hoe Amsterdam hier mede als voorbeeld diende.

Een geplande lezing van *A. de Baecque* (Institution d'Histoire de la Révolution Française, Parijs) over 'L'espace de la fête pendant la Révolution' kwam te vervallen.

Uit de lezingen bleek dat de sprekers bij keuze en uitwerking van hun thema slechts in zeer algemene zin oog hebben gehad voor het boven geschetste kader van de studiedag. Hoogstens was er sprake van het verbindend patroon van de wisselwerking tussen levenspatronen en architectonische vormen. Ingersoll, Reese en Frijhoff zaten nog het meest op één lijn in hun presentaties van voorbeelden met betrekking tot de wisselwerking van ruimte en rituelen. Zij lieten zien dat het thema van ruimte en rituelen een nog weinig ontdekte invalshoek kan bieden voor onderzoek. Met name Reese toonde mijns inziens zeer concrete wegen voor dergelijk onderzoek.

Tot slot viel op dat ondanks de multidisciplinaire opzet van de bijeenkomst er toch voornamelijk van eenrichtingsverkeer tussen (stede)bouwkundig onderzoek en cultuurwetenschappelijk onderzoek sprake was. In het bolwerk van de Delftse bouwkunde waren enkele internationale bekende cultuurwetenschappelijke onderzoekers binnengehaald. Daar bleef het eigenlijk bij. De belangstelling voor de studiedag op de TU zelf, en met name ook van buiten de TU, was zeer gering. Op de dag zelf werd het geluid vanuit de bouwkunde niet of nauwelijks gehoord. Een gemiste kans zou ik zeggen, temeer omdat er onderzoekers zijn die in hun onderzoek een brug slaan tussen de domeinen van architectuur-, ritueel- en cultuuronderzoek (vgl. bijv. R. Steensma, G. Bekaert, H. van der Laan, S. de Blaauw, H. Muck¹).

Van een feministische kritiek op de gebouwde omgeving werd na de inleiding op deze dag overigens niets meer vernomen.

Het ligt in de bedoeling om de verschillende referaten in een bundel uit te geven, maar het genoemde congresboekje met uitgebreide bibliografie van de sprekers wijst liefhebbers nu reeds naar de belangrijkste publikaties over de besproken onderwerpen. – P.G.J. Post.

Twaalfde internationale congres van de Societas Liturgica, York 14-19 augustus 1989

In het College of Ripon and York St. John te York werd het twaalfde internationale congres gehouden van de Societas Liturgica, een internationaal genootschap van liturgie-wetenschappers. Het congres Thema, inculturatie van christelijke rituelen, werd in een overvolle congresweek door 200 deelnemers in tientallen lezingen, referaten, papers, discussiegroepen, en seminars op tal van manieren uitgewerkt. De thematiseringen waren talrijk en uiteenlopend: vrouwenbeweging, inculturatie in de derde wereld, muziek, architectuur, dans, taal etc. Voor de volkskunde kan vanuit dit congres worden gewezen op een tweetal elementen.

Allereerst was er (ook hier) de worsteling met begrippen zoals inculturatie, acculturatie, 'popular religion', cultuur, volk e.d. Wat in- en acculturatie betreft bleek het werk van A. Chupungco door zijn toespitsing op de confrontatie van christelijke met niet-christelijke rituelen nauwelijks houvast te bieden². A. Kavanagh (New Haven, Yale) nam dan ook afstand van een nadere inhoudsbepaling via termen als 'accommodation', 'adaptation' etc. en wees op een recente studie van A. Shorter, die liturgische inculturatie eenvoudigweg als "a new creation" omschrijft³. De problemen rond begrippen als volksvroomheid, 'popular culture', volk, elitecultuur versus volkscultuur etc. zijn genoegzaam bekend.

Een tweede element van volkskundig belang is het op het congres dominant naar voren trekkende thema van volksvroomheid of 'popular religion'. Niet zozeer de bijdrage van J. Török (Boedapest), die de discussie over dit onderwerp moest aanzwengelen, verdient hier vermelding – deze bijdrage bood nauwelijks iets nieuws over het onderwerp en was ronduit chaotisch te noemen – als wel de lezingen van D. Gray (Londen), J.-M. Gy (Paris), A. Hastings (Leeds), A. Stauffer (Chicago) en A. Kavanagh. Gray schetste in de openingslezing de kloof tussen officiële rituelen en de rituelen die 'onderop' ontstaan. Hij werkte dit thema, parallel aan de recente inaugurale rede van M. Scharfe in Marburg⁴, uit via een analyse van een ingrijpende gebeurtenis waarbij beide stromen elkaar soms ontmoeten. Stond Scharfe stil bij de rituelen na de dood van Palme, Gray nam de rituelen naar aanleiding van de Hillsborough-stadionramp van april 1989 als

1. Ik kan in dit verband niet nalaten te wijzen op het prachtige werk van H. Muck, *Der Raum. Bau-gefüge, Bild und Lebenswelt* (Wien 1986).

2. A. Chupungco, *Cultural adaptation of the liturgy* (New York 1982); zie voor een heldere presentatie van dit complexe begrippenapparaat rond in- en acculturatie: A. Scheer en H. Oldenhof, 'Liturgie en kontekst', *Tijdschrift voor liturgie* 68 (1984) 140-166.

3. A. Shorter, *Toward a theology of inculturation* (New York 1988).

4. Vgl. M. Scharfe, 'Totengedenken. Zur Historizität von Brauchtraditionen. Das Beispiel Olof Palme 1986', *Ethnologia Scandinavica* 19 (1989) 142-153.

uitgangspunt. De aandacht richtte zich hierbij met name op de rituelen die de Liverpool-fans 'ontwikkelden' (pelgrimage naar het stadion, bloemenhulde, afstaan van de clubsjaals, en de steeds terugkerende hymne uit de musical *Carousel*, bij ons bekend als "Never walk alone"). Gy ging in een liturgie-historisch vertoog na in hoeverre er bij bepaalde christelijke rituelen zoals doop, huwelijk en kerstmis, sprake was en/of is van een 'tegenfeest' of van een aansluiting bij 'Volksfrömmigkeit'. *Hastings* behandelde het inculturatieproces van rooms-katholieke rituelen via de teksten van en de praxis na het Tweede Vaticaans Concilie. *Stauffer* nam het spanningsveld van ritueel en ruimte als uitgangspunt en in de laatste lezing van het congres relativeerde de al genoemde Kavanagh menige krachtlijn van de in York gehouden lezingen en gevoerde debatten.

Kavanagh verwoordde uitdagend en prikkelend zijn 'mixed feelings'. Ik wijs hier graag op een drietal aspecten van zijn bijdrage. Allereerst zijn kritische notities ten aanzien van de terminologie zoals geïntroduceerd door het standaardwerk van A. Chupungco (zie boven). Een tweede 'reminder' is dat volgens Kavanagh de krachten van de onofficiële liturgie in heden en verleden vele malen sterker zijn dan die van de officiële stroom. Nadrukkelijk wijst hij op de factor van de volksvroomheid als hoofdstroom van de christelijke liturgie (in mondiaal perspectief). Die vroomheid typeert hij als "anti-political, anti-intellectual, spontaneous, devotional, fervent, characterized by the cult of – often unofficial – saints, relics, and shrines". Zijn derde notitie betreft de observatie dat in Europa en de Verenigde Staten een geheel eigen type 'Volksfrömmigkeit' overheerst. Het gaat hier primair om een 'burgerlijke' middle class vroomheid; inculturatie kan hier volgens Kavanagh getypeerd worden als een 'embourgeoisement'. De uitwerking die hij hiervan gaf is mijns inziens zeker te beschouwen als een waardevolle bijdrage aan de studie van volksreligiositeit.

Een deel van de referaten zal verschijnen in een komend nummer van het internationale tijdschrift *Studia liturgica*. – P.G.J. Post.

Vierde congres 'History and Computing', Bordeaux 14-16 september 1989

De 'Association for History and Computing' is een internationale organisatie die zich tot doel stelt de interesse in het gebruik van de computer binnen de geschiedwetenschap te stimuleren. Van 14 tot 16 september j.l. hield deze organisatie in Bordeaux haar vierde congres. De ongeveer 150 deelnemers kwamen voornamelijk uit West-Europa, maar ook uit de Verenigde Staten, Canada en Australië hadden historici de weg naar Bordeaux kunnen vinden.

Naast de gebruikelijke lezingen werden er, meestal als aanvulling op de lezingen, ook een groot aantal demonstraties gehouden. De lezingen konden ingedeeld worden in drie hoofdthema's: de computer en het historisch onderzoek, de computer en het geschiedenisonderwijs en de computer in archieven en bibliotheken.

Bij de lezingen die binnen het eerste thema vielen, bleek duidelijk dat een groot aantal deelnemers niet goed wist of de meeste aandacht nu aan het onderzoek zelf of aan het hulpmiddel, de computer, besteed moest worden. Zo waren er bijdragen waarin de computer slechts op de achtergrond een rol speelde en andere waarin uitgebreid uit de doeken gedaan werd hoe een bepaald programma (het ging hier bijna uitsluitend om database programma's) werkte. Dit laveren tussen doel en middel is zeer begrijpelijk. De introductie van de computer zorgt op dit moment binnen de geschiedwetenschap, zoals trouwens ook in aanpalende cultuurwetenschappelijke disciplines als de antropologie en de volkskunde, voor ingrijpende veranderingen: tot nu toe onontginbare bronnen kunnen ontsloten worden, antwoorden gesteld aan geautomatiseerd materiaal worden na enkele seconden gegeven en niet meer na enkele dagen zoals bij de traditionele manier van bewerken. Te veel aandacht voor het apparaat en zijn programmatuur dreigt echter van de geautomatiseerde cultuurwetenschapper een informaticus te maken. Gelukkig leken alle deelnemers zich dit goed te realiseren. Ook bij degenen die zich concentreerden op de werking van een bepaald programma vergat niemand aan te geven voor welk soort onderzoek het programma gebruikt werd en welke vragen er mee beantwoord konden worden.

Een tweede opvallend punt was dat alle 'onderzoeks'lezingen uitermate praktisch waren. Ze handelden over een concrete bron, of een duidelijke vraagstelling, die met behulp van de computer aangepakt werd. Dit was uiteraard zeer leerzaam en zeer nuttig. Men komt zo op ideeën en wisselt werkwijzen en zelfs programma's uit. De komende jaren zal er nog grote behoefte zijn aan dergelijke informatieuitwisseling. Op de iets langere termijn lijkt echter dit soort uitwisseling minder belangrijk te worden. Nieuwe lichten historici zullen als ze hun studie beginnen al in grote mate vertrouwd zijn met de mogelijkheden van de computer, terwijl op het gebied van programmatuur en toepassingen een zekere stabilisering zal intreden. (Dit laatste bleek nu al enigszins het geval. Sommige deelnemers lieten toepassingen zien die uitstekend functioneerden en de komende jaren zeker niet vervangen zullen worden door iets nieuws, maar die door anderen als schrikbarend ouderwets werden beschouwd).

Een toekomst lijkt in zo'n situatie voor de 'Association for History and Computing' slechts weggelegd bij een meer theoretische benadering van het onderwerp, waarbij vooral gekeken zou moeten worden naar de consequenties die het in huis halen van een zo op kwantiteit gericht apparaat heeft voor een nog steeds voornamelijk kwalitatieve discipline als de geschiedenis. – Hans van Koolbergen.

'Herinneren en vergeten'. Het 27ste Duitse Volkskundecongres, Göttingen 25-29 september 1989

Van 25 t/m 29 september 1989 werd in Göttingen het 27ste Duitse Volkskundecongres gehouden. Meer dan 500 deelnemers, waaronder 60 uit het buitenland, kwamen samen rond het thema 'Erinnern und Vergessen'. H. Gerndt, als voorzitter van de Deutsche Gesellschaft für Volkskunde ook voorzitter van het congres, gaf in zijn openingsrede toe dat het thema op het eerste gezicht irriterend modieus lijkt, maar gaf tevens aan waarom men toch voor dit vage motto had gekozen. Men wilde een thema dat de mogelijkheid zou bieden om de vele deelgebieden waarin de (Duitse) volkskunde verkaveld is, elkaar te laten ontmoeten. De planning van het congres was hier dan ook op toegesneden. 's Ochtends plenaire bijeenkomsten met lezingen, 's middags sectiebijeenkomsten met referaten en discussie rond verschillende uitwerkingen van het congresprogramma, en 's avonds bijeenkomsten van meer organisatorische en zakelijke aard. Parallel aan dit alles liep een uitgebreid filmprogramma dat onder het motto 'Volkskundliches Filmforum' door E. Ballhaus (Göttingen) was georganiseerd (samen met de *Enzyklopädie des Märchens* vormt de volkskundige film een van de zwaartepuntprojecten van de afdeling volkskunde van de universiteit van Göttingen).

Omdat, zoals gezegd, ontmoeting en uitwisseling centraal stonden en niet zo zeer een uitdieping van de herinneringsproblematiek in de volkskunde, kan mijns inziens aan dit congres een situatieschets van de Duitse volkskunde worden ontleend. Die schets wil ik in dit verslag aanbieden via een tweetal hoofdlijnen.

Studenten en musea

De situatie van de Duitse volkskunde, alsook tot op zekere hoogte die van Scandinavië, Oostenrijk en Zwitserland, wordt gekenmerkt door twee infrastructurele elementen die wij in Nederland niet of nauwelijks kennen (met alle voor- en nadelen). Allereerst is er de koppeling van de vakbeoefening met de universitaire onderwijssituatie en ten tweede de belangrijke band met volkskundige en cultuurhistorische musea.

De inbedding van het vak volkskunde in het academisch curriculum van de grote Duitse universiteiten leidt op het ogenblik hier en daar tot grote problemen. Bedacht moet hierbij worden dat de Duitse volkskunde gedragen wordt door een zeer beperkt aantal vakgroepen en instituten (totaal ca. 12 ordinariaten), die door de enorme aantrekkingskracht van het vak bij studenten overbelast zijn. Vooral het onderzoek komt hierdoor in het gedrang. Maar op het congres bleken ook de voordelen van deze opleidingsfunctie. Men kan gericht aan noodzakelijke 'Nachwuchs' werken en in vele referaten kon men de vruchtbare rol vermoeden van colleges, projectgroepen,

seminars en scripties e.d. Op het congres zelf lieten de studenten zich niet onbetuigd. In vaak felle discussies roerden met name de studenten uit Tübingen en Marburg zich. Op een apart belegde avondbijeenkomst en in een resolutie (zgn. Wambecker Resolution) verweten zij de Duitse volkskunde Falkenstein te zijn vergeten en wilden ze de verzamelde volkskundige gemeenschap herinneren aan de theoretische vernieuwingen van toen. En inderdaad moest Bausinger toegeven dat de slotalinea van de resolutie hem zeer bekend voorkwam; om de teneur van de gehele resolutie aan te geven, citeer ik die slotalinea hier: "Kulturwissenschaft wie wir sie verstehen, hat große gesellschaftliche Relevanz und grenzt sich nicht ängstlich fachintern, gegen andere Wissenschaften und die Gesellschaft ab, sie sucht ganz im Gegenteil die Zusammenarbeit mit Instituten untereinander und im interdisziplinären Kontext. Studierende, ProfessorInnen und außer-universitär arbeitende KulturwissenschaftlerInnen müssen sich offensiv in alle gesellschaftlichen Bereiche einmischen".

De andere infrastructurele komponent is de verbinding met de museumwereld. Volkskundig onderzoek en onderwijs zijn vaak verbonden met tentoonstellingsprojecten en de diverse regionale musea zijn buitengewoon belangrijk voor de arbeidsmarkt van afgestudeerde volkskundigen. Het was dan ook vanzelfsprekend dat naast de studenten, ook deze museumwereld zich liet horen op het congres. In de lezingen gebeurde dit met name door H. Ottenjann en B. Stoklund. Stoklund liet een geheel nieuw geluid horen met betrekking tot de ontstaansgeschiedenis van openluchtmusea. Hij relativeerde sterk de bekende Scandinavische ontstaanstheorie. In een goed gedocumenteerd betoog poneerde hij de opvatting dat de kiem van dit geheel nieuwe type museum gezocht moet worden in de grote wereldtentoonstellingen sedert het midden van de negentiende eeuw. Ottenjann prikkelde zijn gehoor vooral aan het einde van zijn lezing toen hij een reeks overwegingen ten aanzien van doel en functie van volkskundige musea presenteerde. Hij formuleerde twee uitersten: enerzijds het museum als leverancier van vertrouwen en regionale identiteit, anderzijds het museum als confrontatie, als plaats om vragen te stellen. Beide lezingen leveren samen met een recent themanummer van het *Zeitschrift für Volkskunde* (85,1 (1989)) een belangrijke bijdrage aan de overal gevoerde discussie over de toekomst van dit type musea.

Thematisering, bronnen en methode van onderzoek

Meer inhoudelijk kwam er op het congres een onmiskenbare kentering in de thematische en methodische instelling van de Duitse volkskunde aan het licht. Deze decorwisseling is de laatste jaren al in tal van readers en overzichtsartikelen beschreven, maar trad nu naar voren via concreet lopend onderzoek en discussie daarover.

Wanneer we de *thema's* van onderzoek bezien, staan niet langer cultureel-maatschappelijke processen ('die Geschichte') centraal, maar de persoonlijke dimensie, de kleine geschiedenis ('die Geschichten'). Men sluit hierbij aan bij een internationale ontwikkeling in tal van wetenschappen die wel men aanduidt met 'Life history-onderzoek'. In bijna alle referaten klonk deze biografische invalshoek door, ook in de wijze van presenteren. De gehele week werd geen overheadprojector gebruikt, ik heb geen tabel of grafiek gezien. Wel kwamen de vakantie-ervaringen van Korff en Scharfe ter sprake, alsook de favoriete Franse literatuur van Mohrmann (Proust), aankopen van Daxelmüller op rommelmarkten, en de grootmoeder van Jeggler. De persoonlijke toonzetting was alom aanwezig. Deze weg van life history research werd het beste door A. Lehmann, die op dit terrein immers al jaren geleden pionierswerk verrichtte, aan de orde gesteld in mogelijkheden, beperkingen, bronnen en methoden.

Bij deze thematische heroriëntering dient er voorts op gewezen te worden hoe de *oorlog* (WO I en II) en het *nationaal-socialistische verleden*, uiterst dominant aanwezig zijn in het onderzoek (vgl. de lezingen van o.a. Brink, Guth, Löffler, Zimmermann). Voor wie de Duitse volkskundige literatuur het laatste decennium volgde, is dit geen verrassende observatie; hoogstens geeft dit congres aan hoe er vooralsnog geen einde aan lijkt te komen. Integendeel: de gekozen weg van de biografische methode stelt de oorlogs- en NS-thematiek eens te meer op de voorgrond. Daarnaast dienen zich ook enkele *nieuwe thema's* aan waarvan verwacht mag worden dat ze zich in de nabije toekomst zullen profileren in onderzoek. Ik noem hier: natuur en cultuur, de

milieuproblematiek, maar vooral ook culturen in contact of conflict (minderheden, emigranten e.d.).

In vele referaten bleek dat er niet alleen sprake is van een verandering in thematisering, maar – in nauwe samenhang daarmee – ook in het gebruik van *bronnen* en *methoden*. Men werkt nu met open interviews, met egodocumenten, foto-albums (vgl. de lezing van P. Hugger), films, gebaren (vgl. bijdrage van S. Götsch). De analyse van de op deze wijze verkregen data vereist een geheel eigen techniek: Hoe kunnen individuele verhalen in een breder onderzoekskader gebruikt worden (vgl. de spanning individu-collectief; objectief-subjectief)? Hoe speelt de tijdbeleving een rol? Hoe voltrekken zich herinneringssystemen? De traditionele wegen van het volkskunde-onderzoek (bv. het verhalenonderzoek) bieden hier slechts zeer ten dele hulp. Eerder moet men te rade gaan bij andere wetenschapsgebieden zoals de antropologie en de psychologie. O. Löfgren liet in zijn congresbijdrage zien hoe de uit de antropologie afkomstige invalshoek van aandacht voor het zgn. ‘life script’ een nuttige sleutel kan vormen bij het decoderen van persoonlijke levensverhalen. Los van hun individuele levensgeschiedenis hebben mensen vaak een (ideaal-)visie op het verloop van hun leven (vgl. de zinsnede “Mijn leven zou heel anders verlopen zijn, als ...”).

Hiermee is dan tegelijk een ander belangrijk kenmerk van de huidige situatie van de Duitse volkskunde aangegeven: de roep om *interdisciplinariteit*. De inbedding van het vak volkskunde in het academisch curriculum in Duitsland, alsmede de nog steeds vrij algemeen geldende canon van de volkskunde als een reeks van subdisciplines, verhinderden bijna overal werkelijk grensoverschrijdend werken. Niet alleen van studentenzijde werd dan ook herhaaldelijk een pleidooi gehoord voor werkelijke inter- of intradisciplinariteit (vgl. met name A. Hartmann).

De slotlezing van T. Hofer sloot aan bij een laatste geluid dat men in de huidige Duitse volkskunde (nog steeds) kan horen, namelijk de toesnijding van het onderzoek op *actuele ontwikkelingen*. Hofer was door de recente turbulente ontwikkelingen in Hongarije uiterst actueel toen hij via een gedetailleerde schets van het gesleep met standbeelden, grafmonumenten, het geschuif met data van nationale herdenkingen, een beeld trachtte te geven van de Hongaarse collectieve herinneringscultuur.

Samenvattend kan men zeggen dat het geen opzienbarend congres was, dat er geen grensverleggende onderzoeken gepresenteerd werden. Wel was het een uiterst nuttig congres door de ontmoetingsfunctie en door het beeld dat er van de huidige situatie in de Duitse volkskunde uit naar voren kwam.

Men streeft ernaar vanuit Göttingen de congresbundel snel uit te brengen. Nu reeds liggen er voor belangstellenden een tweetal congresreaders ter tafel (B. Bönisch-Brednich (Red.), *Erinnern und Vergessen. Abstracts der Vorträge und Referate. Exkursionsprogramm. 27 Deutscher Volkskunde-Kongress Göttingen 25.-29. September 1989* (Göttingen 1989); E. Ballhaus (Red.), *Erinnern und Vergessen. Volkskundliches Filmforum* (Göttingen 1989)). – P.G.J. Post.

Overzicht van de aangehaalde lezingen en referaten

- C. Brink (Freiburg), *Visualisierte Geschichte. Zur Dokumentationspraxis an Orten nationalsozialistischer Gewaltverbrechen*
Chr. Daxelmüller (Freiburg), *Verdrängte Erinnerung. Sensationfälle und ihre Verharmlosung auf Totenbildern und Totenandenken des späten 19. und 20 Jahrhunderts*
H. Gerndt (München), *Eröffnung des Kongresses*
S. Götsch (Kiel), *Zur Konstruktion schichtspezifischer Wirklichkeit*
Kl. Guth (Bamberg), *Erinnern, Erzählen, Vergessen. Über den Umgang mit Erinnerungen an den NS-Alltag auf dem Land*
A. Hartmann (Göttingen), *Anthropologie der Gedächtnissysteme*
P. Hugger (Zürich), *Die Bedeutung der Photographie als Dokument des privaten Erinnerns*
U. Jeggle (Tübingen), *Auf der Suche nach Erinnerung*
T. Hofer (Boedapest), *Nationalkulturen als Systeme des Erinnerns und Vergessens*
G. Korff (Tübingen), *Öffentliche Erinnerungskultur*

- A. Kunz (Hamburg), *Erinnerungsgegenstände und Lebensgeschichten*
- A. Lehmann (Hamburg), *Historische Erfahrungen und lebensgeschichtliche Erinnerungen* (bij uiteindelijke publicatie zal deze titel gewijzigd worden, zo zegde de spreker toe)
- K. Löffler (Regensburg), *Entsorgung des Gewissens? Zum interaktiven Entstehungszusammenhang der Erinnerens in lebensgeschichtlichen Befragungen mit ehemaligen Wehrmachtssoldaten*
- O. Löfgren (Lund), *Learning to remember and learning to forget. Class and memory in Swedish society*
- R.-E. Mohrmann (Bayreuth), *Dingliche Erinnerungskultur im privaten Bereich*
- I. Nordström (Lund), *Erinnerungskultur in Volkserzählungsarchiven. Personale Wirklichkeit oder ein ethnographisches Genre?*
- H. Ottenjann (Cloppenburg), *Erinnerung als Forschungsproblem in Projekten des Niedersächsischen Freilichtmuseums*
- M. Scharfe (Marburg), *Erinnern und Vergessen. Zur Problematik des kulturellen Gedächtnisses*
- B. Stoklund (Kopenhagen), *Stiftung von Erinnerung im Wandel musealer Konzepte*
- H.-P. Zimmermann (Preetz), *“Die Feinde des Volkes rechnen mit der Vergesslichkeit...” Von der Ausblendung der kritischen Phantasie und Irreführung der Hoffnungen am Beispiel der Kriegervereine in Deutschland 1890-1914*

Symposium ‘Gebaren en mentaliteiten’, Utrecht 26 en 27 oktober 1989

Zoals Robert Muchembled, een van de sprekers, terecht in zijn lezing vermeldde, was dit congres, georganiseerd door Jan Bremmer, oud-historicus aan het Instituut voor Geschiedenis te Utrecht en Herman Roodenburg, cultuurhistoricus aan het P.J. Meertens-Instituut, het eerste dat ooit aan dit bijzondere onderwerp werd gewijd. De bedoeling van het symposium was zich te richten op gebaren “als een bijzondere sleutel tot de mentaliteit van een bepaalde, in tijd en ruimte (maar ook qua stand, klasse of sekse), omschreven groep”. Dat bracht tegelijk met zich mee dat de bestudering van gebaren uit het isolement van de verschillende vakgebieden werd verlost. Terwijl verschillende historici en volkskundigen (bijvoorbeeld Arnold Niederer) her en der wel eens aandacht hadden besteed aan het onderwerp en ook verscheidene kunsthistorici tamelijk specialistische monografieën hadden gepubliceerd, was het nog niet tot een interdisciplinaire aanpak gekomen, terwijl ontwikkelingen in de tijd tot nu toe nauwelijks waren vastgelegd.

In beide lacunes hebben de organisatoren willen voorzien. Terwijl de meeste bijdragen afkomstig waren van historici, waren ook de kunstgeschiedenis, de antropologie en de volkskunde in de algehele opzet opgenomen. Daarnaast besloegen de voordrachten een lange periode, van de oudheid tot en met nu. Zo waren twee lezingen gewijd aan de oudheid (Bremmer en Fritz Graf), twee aan de middeleeuwen (Jan Baptist Bedaux en Jean-Claude Schmitt), terwijl vijf lezingen de vroeg-moderne periode bestreken. Binnen deze laatste voordrachten was gestreefd naar een zo groot mogelijke geografische spreiding. Zo besteedde Peter Burke aandacht aan Italië, Robert Muchembled aan Frankrijk, Keith Thomas aan Engeland en Maria Bogucka aan Polen. Verder was er een bijdrage van Roodenburg (vooral gericht op het handen schudden) over de Republiek en een vergelijkende voordracht van de kunsthistorica Joaneath Spicer over de ‘Renaissance-elleboog’ in Italië en de Republiek. De periode na 1800 ten slotte werd door Willem Frijhoff voor zijn rekening genomen. Daarnaast was ook nog een bijdrage gepland over het vroeg-moderne Duitsland (van de historica Doris Bachmann-Medick) en een antropologische bijdrage over de mediterrane cultuur van de antropologe Willy Jansen. Op het congres moesten zij helaas om uiteenlopende redenen verstek laten gaan. De beide dagen waren verdeeld in een open dag, waar de bekendste sprekers een voordracht gaven en waar dan ook tweehonderd bezoekers verschenen. Op de tweede, besloten dag werden de overige lezingen gegeven en werd tenslotte een ‘table ronde’ gehouden. Voor deze dag waren een aantal KNAW-fellows, aio’s, oio’s en een aantal specialisten op het gebied van de verschillende vakgebieden uitgenodigd.

Een van de problemen die duidelijk naar voren kwamen op het congres was dat gebaren niet los van de verdere lichaamshouding gezien kunnen worden. In de meest gehanteerde bron – de

vroeg-moderne 'manierenboeken' – waren voorschriften over gebaren steeds gekoppeld aan voorschriften over het staan, zitten en lopen. In feite betroffen de voordrachten steeds beide thema's en droegen zij op deze wijze ook bij aan een geschiedenis en antropologie van het lichaam. Opvallend was verder de grote continuïteit in zulke voorschriften tussen de Oudheid en nu, een verbinding die vooral door Erasmus tot stand werd gebracht. In de zestiende en zeventiende eeuw bleek zich bovendien in de acceptatie van gebaren een tegenstelling tussen het zuidelijke en het noordelijke Europa te ontwikkelen. Juist in die periode ontwikkelde zich een Italiaanse, exuberante stijl tegenover een meer sobere Franse, Engelse en Nederlandse stijl. In de discussies kwamen tenslotte rond dit onontgonnen gebied nog talrijke vragen aan de orde. Wat was bijvoorbeeld de sociale en 'gender'-bepaaldheid van gebaren? In hoeverre waren gebaren overdraagbaar en verliep dat proces louter van hoog naar laag of ook omgekeerd? In de vroeg-moderne periode was er duidelijk sprake van een groeiende beheersing van gebaren. Maar betrof dit een lineair proces of eerder een golfbeweging? Waar moeten bovendien de verdere conceptuele kaders worden gezocht (Elias, Bourdieu, Goffman, de studie van non-verbale communicatie of de sociolinguïstiek)?

Het symposium mocht zich verheugen in een grote belangstelling van de landelijke pers en de radio. De bijdragen worden begin 1991 gepubliceerd in een Engelstalige uitgave bij Polity Press en in een Nederlandse bij uitgeverij SUN. – H.W. Roodenryg.

Symposium 'Verbeelding van vroomheid', Amsterdam 3 november 1989

Binnen verschillende disciplines (theologie, geschiedenis, kunstgeschiedenis, culturele antropologie en volkskunde) wordt de laatste tijd veel gebruik gemaakt van devotieprentjes als onderzoeksbron. Dit hangt onder andere samen met de groeiende belangstelling voor onderwerpen die behoren tot het terrein van de volksreligiositeit, zoals bedevaarten, de houding tegenover de dood, enz. De keuze daarbij voor devotieprentjes als bron ligt voor de hand: niet alleen geven ze een beeld van (religieuze) gevoelens, normen en waarden, ze zijn bovendien, door hun massale verspreiding sinds het midden van de vorige eeuw, op grote schaal en over een lange periode bewaard gebleven. Dat maakt devotieprentjes tot een waardevolle seriële bron.

Om over de mogelijkheden van deze bron en die van grensverkeer en samenwerking tussen diverse disciplines van gedachten te wisselen, organiseerden de Katholieke Theologische Universiteit van Amsterdam en het P.J. Meertens-Instituut op 3 november j.l. een symposium onder de titel 'Verbeelding van vroomheid. Devotieprentjes als cultuurwetenschappelijke bron'. Er werden vijf lezingen gehouden, waarin het prentje telkens vanuit verschillende invalshoeken bekeken werd.

In de eerste bijdrage, 'Devotieprentjes als cultuurwetenschappelijke bron: enkele onderzoeksperspectieven', gaf *P.G.J. Post* een overzicht van de stand van het onderzoek naar devotieprentjes en meer in het algemeen naar populaire drukgrafiek. Daarbij wees hij vooral op de noodzaak van contextonderzoek. Als geheel nieuw voorbeeld van een dergelijke studie onderzocht hij het verband tussen de beeldtaal (stijl- en motiefkeuze) van negentiende- en twintigste-eeuwse devotieprentjes en de ontwikkelingen in de religieuze kunst (met een grote K) in deze periode. Zijn conclusie was dat er bij devotieprentjes over het algemeen sprake is van een eigen beeldtaal, maar dat er daarnaast ook (soms tijdelijk) een band bestaat met de religieuze kunst, bijvoorbeeld door de mogelijkheid kunstwerken te reproduceren en wanneer reacties van vernieuwingsbewegingen of van individuen op de traditionele beeldtaal van de religieuze kunst doorwerken in devotieprentjes. Aan het slot stelde hij een onderzoek naar het verband tussen devotieprentjes en overige massa-drukgrafiek, de devotieprent in de context van het dagelijks leven, in het vooruitzicht.

Na een theoretische inleiding over devotieprentjes als bron voor historisch onderzoek hield *W.Th.M. Frijhoff* een boeiend betoog over 'Devotieprentjes als bestanddeel van culturele praktijken'. Hij liet zien wat gebruikssporen op devotieprentjes ons kunnen leren over de waarde ervan voor de bezitter, over het gebruik dat men ervan maakt, kortom over het proces van toeëigening. Hij gaf aan de hand van een eigen verzameling prentjes onder andere voorbeelden van bij-

knippen, vrouwen, het gebruik als bladwijzer, van hergebruik en van de mogelijke functie daarvan. Ook uit de tekst en uit toevoegingen in handschrift is af te leiden wat de betekenis van het prentje moet zijn geweest voor degene die het verzond of ontving: de plaats waar en de manier waarop op een prentje geschreven is, soms bijna onzichtbaar onderaan in een hoekje, zeggen bijvoorbeeld iets over de sacrale functie, de waarde als heilig voorwerp.

H.A.J. Wegman beperkte zich in zijn voordracht 'Eucharistische vroomheid op devotieprentjes' tot eerste-communieprentjes. Hij probeerde de veranderingen op tekst- en beeldzijde van communieprentjes uit de periode 1800-1960 te typeren en te verklaren vanuit de religieuze, theologische en maatschappelijke context. Een belangrijke vraag daarbij was of de in 1910 door paus Pius X ingestelde verlaging van de leeftijd waarop kinderen tot de eerste communie mogen worden toegelaten naar zeven jaar, zichtbaar is in de prentjes. Hij toonde aan dat de maatregel niet onmiddellijk heeft doorgewerkt maar dat pas vanaf ca. 1920 tekst en afbeelding worden aangepast aan de voorstellingswereld van de zevenjarige. Wegman gaf tenslotte een interpretatie van enkele veel voorkomende motieven: 'ziel en lichaam', 'bruid en engel', en 'het kind Jezus'. Vanuit een breder dan alleen theologisch perspectief, bracht hij met name de beide laatste motieven ook in verband met in de loop van de negentiende eeuw opkomende processen van verburgerlijking en katholieke emancipatie: ze zijn een weerspiegeling van de opvattingen over het ideale rooms-katholieke burgergezin. Bij zijn analyse heeft Wegman onder andere gebruik gemaakt van de collecties van het Catherijneconvent in Utrecht, het Museum voor Religieuze Kunst in Uden en het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen.

A. van der Zeijden gaf in zijn bijdrage 'Bidprentjes en mentaliteitsgeschiedenis' een samenvatting van zijn beide reeds gepubliceerde artikelen over dit onderwerp ('De kwantitatieve methode in het onderzoek naar de houding ten aanzien van de dood', *Groniek* 99 (1987) p. 89-97 en 'Bidprentjes en doodsbewering', *Volkscultuur* 6 nr. 1 (1989) p. 37-69). De veranderingen die Van der Zeijden bij de analyse van een Brabantse collectie bidprentjes heeft waargenomen (steeds verdere verdwijning van de christelijke symboliek en ontwikkeling van bidprentje naar herinneringsprentje), beschouwt hij wel als teken van secularisatie, maar niet, zoals veel wordt gedaan, van een toenemende verdringing van de dood. Volgens hem is er sprake van een nieuwe functie van het bidprentje voor de nabestaanden (herinnering aan in plaats van gebed voor de overledene) in een nieuw gesecculariseerd rouwproces. Andere ontwikkelingen die op mentaliteitsveranderingen zouden kunnen wijzen, zoals uitingen van waardering voor werk of levenswijze van de overledene werden alleen aangestipt, en niet verder uitgewerkt.

De laatste spreker was *J.G. Hahn*. Naast zijn onderzoek naar de invloed van televisie en film op de religieuze opvattingen van de toeschouwer houdt hij zich de laatste tijd ook bezig met de bestudering van het stilstaande beeld. Zijn lezing "'..En zij herkenden Hem (niet)". Opvattingen over de uiterlijke gestalte van Jezus van Nazareth' was een verslag van zijn pogingen om met behulp van de computer prentjes met de voorstelling van Christus te analyseren en uit de verschillende opvattingen de grootste gemene deler, de 'ideale afbeelding' die de werkelijkheid het dichtst zou hebben benaderd, te destilleren. Met deze empirische benadering week de lezing van Hahn enigszins af van de overige bijdragen. In de kritiek werd hem vooral verweten geen aandacht te hebben besteed aan veranderingen in opvattingen, context en functie. De titel had bij velen andere verwachtingen gewekt.

Het symposium had een oriënterend karakter. Een slotdiscussie werd daarom niet gevoerd, evenmin was het de bedoeling aan het eind van de dag een balans op te maken. Duidelijk is in ieder geval geworden dat het devotieprentje voor verschillende typen cultuurhistorisch onderzoek een interessante bron is, die alle mogelijkheden biedt voor een interdisciplinaire benadering. Bestudering van de maatschappelijke en culturele context is daarbij een eerste voorwaarde, maar daaraan hebben niet alle sprekers voldaan. Een publicatie naar aanleiding van het symposium wordt voorbereid. – E. Doelman.